

דף הרחבות לנושא –

כבוד ועונג שבת (שיעור 1)

תוספת שבת

יחידה מספר 27

❖ עיון נוסף בשיטת המאירי בתוספת שבת

בשיעור הובאו דברי המאירי במסכת ראש השנה, שם פסק כי כל תוספות השבת, החגים, ואפילו תוספת עינויי יום הכיפורים הם מדרבנן בלבד. יש להעיר שמפירושויו במקומות אחרים ניתן לדייק אחרת – בהמשך השיעור הבאנו את המסופר במסכת ביצה –

תלמוד בבלי מסכת ביצה דף ל עמוד א

הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין. והני מילי - בדרבנן, אבל בדאורייתא - לא. ולא היא, לא שנא בדאורייתא ולא שנא בדרבנן לא אמרינן להו ולא מידי, דהא תוספת יום הכפורים דאורייתא הוא, ואכלי ושתו עד שחשכה ולא אמרינן להו ולא מידי

גמרא זו דנה בשאלה מתי יש להוכיח את החוטא, ומתי עדיף שלא להוכיחו. מצד אחד, התורה ציוותה "הוכח תוכיח את עמיתך", יש מצווה להוכיח את החוטא. מצד שני, ישנם מצבים בהם עדיף שלא להוכיח. לגבי מצוות מסויימות, כאשר סביר שהחוטאים לא יקבלו את התוכחה, יתכן שעדיף שלא להוכיח אותם, בכדי שחטאם, שנעשה עד כה בשגגה, לא יעשה מעתה בזדון. מסקנת הסוגיא היא שאפילו על איסורי דאורייתא, העיקרון של 'מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידיים' תקף. הדוגמא המובאת לאיסור תורה היא, אכילה אחרי זמן תוספת יום הכיפורים! כך ביאר המאירי את הנאמר שם –

בית הבחירה למאירי מסכת ביצה דף ל עמוד א

דבר שלא נכתב איסורו בתורה בהדיא, אלא שחכמים הביאו איסורו מן התורה, כגון תוספת יום הכפורים, שהוציאוהו מדכתיב 'בתשעה לחדש בערב', והוא מדברים שאין איסורם מפורסם להמון, והיו הנשים נוהגות בו היתר – אין מוחין בידם, הנח להן לבנות ישראל מוטב שיהיו שוגגות ואל יהיו מזידות, וכל שכן בדבר שאין איסורו אלא מדברי סופרים מכל וכל

מדברי המאירי כאן נשמע שיש חיוב מדאורייתא להוסיף על יום הכיפורים. אמנם חיוב זה הוא ברמה נמוכה מאיסור רגיל, מכיוון שלא נכתב בתורה במפורש. בהמשך דבריו הוא מכריע שהכוונה היא שאין חיוב מדאורייתא כלל -

בית הבחירה למאירי מסכת ביצה דף ל עמוד א

ותוספת יום הכפורים עצמו חוכך אני לומר שאינו אלא מדברי סופרים וקרא אסמכתא בעלמא ואף על פי שאמרו כאן תוספת יום הכפורים דאורייתא פירושו שיש לעקר שלו סרך מן התורה אך בסוגיה ביומא (שתובא בהרחבה הבאה) המאירי כתב דברים ברורים, בכיוון שונה -

בית הבחירה למאירי מסכת יומא דף פא עמוד א

יום הכפורים צריך להוסיף בו מחול על הקדש וּמִן הַתּוֹרָה חַיִּיבִים בְּתוֹסֶפֶת והוא שאמרו ועניתם את נפשותיכם בתשעה יכול בתשעה מתענין תלמוד לומר בערב אי בערב יכול משתחשך תלמוד לומר בתשעה הא כיצד מתחיל ומתענה מבעוד יום שכן מוסיפים מחול על הקדש, אין לי אלא בכניסתו ביציאתו מנין תלמוד לומר מערב עד ערב ואף שבתות וימים טובים צריכים תוספת והוא שאמרו בברייתא זו אין לי אלא יום הכפורים שבתות וימים טובים מנין תלמוד לומר תשבתו שבתכם כל מקום שנאמר שבות אתה מוסיף עליהם מחול על הקודש ומי"מ תוספת זה של יוה"כ אין חייבין עליו כרת לא באכילה ושתיה ולא במלאכה שנאמר כי כל הנפש אשר לא תעונה בעצם היום הזה וכן כל הנפש אשר תעשה כל מלאכה בעצם היום הזה על עצמו של יום אתה ענוש כרת ואי אתה ענוש כרת על התוספת ואף

אזהרת לאו אין בו שהרי כתוב ועניתם את נפשתיכם וכל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה בעצומו של יום וכו' אלא שמי"מ למדוה מבתשעה כמו שכתבנו ותוספת זה אין לו שיעור אלא כל שמקבלו קודם בין השמשות מעט דיו :

כיצד דברי המאירי שם מתיישבים עם שיטתו בשני המקומות שהבאנו לעיל, שם פירש שהתוספת אינה מדאורייתא? יתכן וכוונתו במסכת יומא לפרש את הסוגיה המקומית, אך במקומות האחרים פסק שסוגיה זו אינה להלכה. הטעמים שלא לפסוק את הסוגיה הזאת להלכה יובאו בהרחבה הבאה, שתדון בשיטת הרמב"ם, שגם בשיטתו צריך לבאר, מדוע פסק שהתוספת אינה חיוב מדאורייתא.

❖ עיון נוסף בשיטת הרמב"ם בתוספת שבת

בשיעור למדנו את הסוגיה במסכת ראש השנה, בה נחלקו התנאים מהו המקור לדיני התוספת. רבי עקיבא הביא מקור מהפסוקים העוסקים בשמיטה, ולא פורש בדבריו אם חייבים בתוספת גם בשבתות וימים טובים. רבי ישמעאל הביא מקור מדיני עינוי יום הכיפורים, והקיש מיום הכיפורים ליתר שבתות וימים טובים. ברם, אין הכרח להסיק מכך שתוספת שבת דאורייתא. המאירי כתב שתוספת שבת מדרבנן, והפסוקים הם אסמכתא בעלמא.

הרמב"ם הזכיר את חיוב תוספת עינוי יום הכיפורים בלבד. המ"מ והבית יוסף הסיקו שהרמב"ם למד כרבי ישמעאל, לשיטתו פסוקי העינוי ביום הכיפורים הם המקור לתוספת, ומה שהגמרא דרשה מיום הכיפורים ליתר שבתות וימים טובים הוא אסמכתא בלבד. בגמרא במסכת יומא מובא דיון נרחב יותר -

תלמוד בבלי מסכת יומא דף פא עמוד א

ותנא מייתי לה מהכא: "ועניתם את נפשתיכם וכל מלאכה לא תעשו" - יכול יהא ענוש על תוספת מלאכה? תלמוד לומר "וכל הנפש אשר תעשה כל מלאכה בעצם היום הזה", על עיצומו של יום ענוש כרת, ואינו ענוש כרת על תוספת מלאכה. יכול לא יהא ענוש כרת על תוספת מלאכה, אבל יהא ענוש כרת על תוספת עינוי - תלמוד לומר כי כל הנפש אשר לא תעונה בעצם היום הזה ונכרתה, על עיצומו של יום - ענוש כרת, ואינו ענוש כרת על תוספת עינוי. יכול לא יהא בכלל ענוש, אבל יהא מוזהר על תוספת מלאכה - תלמוד לומר וכל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה, על עיצומו של יום הוא מוזהר, ואינו מוזהר על תוספת מלאכה¹

בעוד שמדברי רבי עקיבא ורבי ישמעאל נשמע שיש חיוב תוספת בכל השבתות והחגים, תנא זה מגביל מאוד את חיוב התוספת. המגיד משנה הסביר שהרמב"ם פסק כתנא הזה. הלחם משנה, דחה את ראיית המ"מ (ראה שם באריכות שדן מהי הגרסה הנכונה בגמרא). מסקנתו היא שיש מחלוקת קיצונית - לפי רבי עקיבא - יש תוספת שביעית, ואין תוספת לשאר שבתות וימים טובים, ולפי רבי ישמעאל - יש תוספת לכל שבתות וימים טובים. אם כך, מדוע הרמב"ם עשה פשרה וחייב תוספת רק לעינוי יום הכיפורים?

לחם משנה הלכות שביית עשור פרק א הלכה ו

ונראה לתרץ דרבינו ודאי ראה דר"ע ורבי ישמעאל בפ"ק דר"ה (דף ט"ו) פליגי לגמרי, דר"ע לית ליה תוספת כלל, אפילו בעינוי, ולרבי ישמעאל אית ליה תוספת בעינוי ובמלאכה ובשבתות וימים טובים. וראוי היה לנו לפסוק כר"ע, דר"ע הלכה כוותיה מחבירו, אלא משום דגבי עינוי איפסיק גמרא דלא כוותיה, דאמרו במסכת ביצה פ' המביא (דף ל"ו) דהא תוספת יוה"כ דאורייתא, וקא חזינן לנשי דאכלי ושתו וכו' משמע דפשיטא ליה לגמרא דתוספת עינוי דאורייתא. ולכך פסק רבינו ז"ל דלא כר"ע בהא. אבל בתוספת מלאכה ביוה"כ ושבתות וימים טובים הדרינן לכלילן דהלכה כר"ע מחבירו.

הכלל הפשוט הוא שהלכה כרבי עקיבא. מאידך הגמרא בביצה שציטטנו לעיל, בה מסופר על אלו שאכלו בזמן התוספת, התייחסה לתוספת עינוי ביום הכיפורים כאיסור דאורייתא, ללא חולק. לכן לשיטת הלחם משנה, הרמב"ם פסק כרבי עקיבא, שאין תוספת לשבתות וימים טובים, וכגמרא בביצה דף ל, שאומרת שתוספת עינוי ביום הכיפורים דאורייתא.

בהמשך השיעור ראינו שהרמב"ם כתב שבהחלט יתכן שהרמב"ם סבר שתוספת שבת דאורייתא, ופסק את ההלכה בהקשר בה היא נלמדה, עינוי יום הכיפורים, ומשם קל וחומר לשבת, החמורה מיום הכיפורים. הערנו שיש לבחון מה תהיה המשמעות לגבי תוספת יום טוב. יום טוב קל מיום הכיפורים, כך שלא ניתן ללמוד קל וחומר מיום הכיפורים ליום טוב!

¹ עיין בלחם משנה על אתר שמסביר שגרסת המ"מ שונה מגרסתנו, אחרת לא מובן כל כך איך מסיק את מסקנתו. לכן הגמרא הובאה כאן בקצרה.

האליה רבה הציע שתי אפשרויות לענות על שאלה זו -

אליה רבה סימן רסא אות (יד)

דכולי עלמא לא פליגי דתוספת שבת ויום טוב אסור, ולא פליגי, אלא דמר למדו מקרא דתשבתו, ומר למדו מקל וחומר מיום הכפורים, והדרינן לכללא למעט מחלוקת עדיף. אף דביום טוב ליכא קל וחומר דקיל מיום הכפורים, שהוא איסור כרת, ויום טוב הוא איסור לאו -1. מכל מקום מודים בשבת דחמיר שהוא איסור סקילה. 2. או דסבירא ליה, כיון דלמדינן שבת, הוא הדין יום טוב

האליה רבה הציע שתי אפשרויות – או שבאמת יהיה דין תוספת יום הכיפורים ושבת מדאורייתא, אך ביום טוב לא יהיה חיוב תוספת. או שמאחר שכבר למדנו שיש דין של שבת ושל יום הכיפורים, מן הסתם יש אותו חיוב גם בימים טובים.

יש להעיר שפוסקים אחרים הוכיחו שהרמב"ם סבר שיש חיוב תוספת שבת ממקורות נוספים - בהמשך השיעור (בחלק שעוסק בדרך קבלת השבת) הובא מנהג התקיעות שתקעו לפני שבת. הרמב"ם פסק את הדברים –

רמב"ם הלכות שבת פרק ה

הלכה יח

כל מדינות ועיירות של ישראל תוקעין בהן שש תקיעות בע"ש, ובמקום גבוה היו תוקעין כדי להשמיע כל אנשי המדינה וכל אנשי המגרש שלה.

הלכה יט

תקיעה ראשונה נמנעו העומדים בשדות מלחרוש ומלעדור ומלעשות מלאכה שבשדה, ואין הקרובין רשאים ליכנס לעיר עד שיבואו רחוקים ויכנסו כולם בבת אחת, ועדיין החנויות פתוחות והתריסין מונחין, התחיל לתקוע שניה נסתלקו התריסין וננעלו החנויות, ועדיין החמין והקדרות מונחין על גבי כירה, התחיל לתקוע תקיעה שלישית סלק המסלק והטמין המטמין והדליקו את הנרות ושוהה כדי לצלות דג קטן או כדי להדביק פת בתנור ותוקע ומריע ותוקע ושובת.

פוסקים רבים הוכיחו מכאן שגם הרמב"ם פסק שיש מצוות תוספת שבת -

כנסת הגדולה הגהות בית יוסף אורח חיים סימן רסא (אות ב)

תקיעות שתוקעין בערב שבת, דמשמע בהדיא דשובת קודם חשכה, והיינו קודם חשכה משום התוספות, ועל זה סמך גם כן שלא הזכיר איסור המלאכה מן המנחה ולמעלה שנתבארה בפסחים [נ ע"ב], מפני שהוא מובן מדין התקיעות שכתב. מצאתי כתוב בכתיבת ידו של הראנ"ח ז"ל.

בהמשך השיעור הובא הדין של התקיעות. הראנ"ח וכנה"ג כתבו שהרמב"ם פסק את דין תוספת שבת כאשר פסק את דין התקיעות!
הגר"א גם הביא את המקור הזה, והסיק מכך שלפי הרמב"ם תוספת שבת מדרבנן –

ביאור הגר"א אורח חיים סימן רסא סעיף ב

הרמב"ם לא כתב תוספת אלא בעינוי יום הכיפורים אבל בשבת לא כתב שום תוספת (וכאן פלפל להוכיח מהגמרות שאין תוספת שבת מדאורייתא) אבל ודאי מצוה להוסיף, וזהו התקיעות שהיו הכרעת הביאור הלכה בדברי הרמב"ם, שהובאה בשיעור, התבססה על פסקי הגר"א והאחרונים הללו. כיצד המ"מ והבית יוסף יסבירו את התוספת הזו? ככל הנראה שלשיטתם צריך לבאר שתקעו את התקיעות האחרונות ברגעים האחרונים לפני השקיעה, להודיע שהשבת נכנסת ברגעים אלה, אך ללא תוספת לשבת.

❖ מחלוקת הראשונים לגבי זמני בין השמשות וצאת הכוכבים

במספר מקומות בש"ס מופיעות הגדרות לזמן בין השמשות –

תלמוד בבלי מסכת שבת דף לד עמוד ב

איזהו בין השמשות - משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין

התנאים שם ממשיכים וחולקים מה משך הזמן של התהליך הזה. מסקנת האמוראים -

תלמוד בבלי מסכת שבת דף לד עמוד ב

שיעור בין השמשות בכמה? אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל: שלשה חלקי מיל. מאי שלשה חלקי מיל? אילימא תלתא פלגי מילא - נימא מיל ומחצה! אלא תלתא תילתי מילא - נימא מיל! אלא: תלתא ריבעי מיל המסקנה היא שזמן בין השמשות הוא כדי הלוך של $\frac{3}{4}$ מיל. בהמשך נגדיר מה משכו, בדקות. אך במסכת פסחים עולה הגדרה שונה –

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף צד עמוד א

רבי יהודה אומר: עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תדע, כמה מהלך אדם בינוני ביום - עשר פרסאות (כל פרסה היא ארבע מילין), ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום

בפשטות "עוביו של רקיע" מגדיר כמה זמן נמשכת השקיעה אחרי שהשמש נעלמת מן העין. משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים עובר זמן של הלוך ארבע מילין, השווה לפרסה. אם כך, יוצא שמהשקיעה ועד צאת הכוכבים עובר זמן השווה לעשירית מהיום.

לפי חישוב זה, אם ביום ממוצע יש 12 שעות, הרי שזמן בין השמשות יהיה עשירית מזה – 1.2 שעות, כלומר – שעה וחמישית, השווה ל-72 דקות! ואילו לפי החשבון במסכת שבת, יצא שבין השמשות הוא $\frac{3}{4}$ מיל, 13.5 דקות לפי חשבון זה! שלוש שיטות מרכזיות נאמרו בעניין – א. שיטת היראים

היראים סובר שהשקיעה המהכרת במסכת פסחים אינה שקיעה הלכתית. ההקשר שם הוא חישוב עובי הרקיע, ולא נושא הלכתי, ולכן גם המינוח, חרף היותו זהה למינוח ההלכתי, אין הוא מכוון לאותו הדבר. השקיעה המהכרת שם היא תהליך אסטרונומי בו השמש מפנה את מקומה ומאפשרת לכוכבים "לרדת" ולהיראות. תהליך זה מתחיל לקרות מספר שעות לפני סוף היום, וכאמור, הוא תהליך אסטרונומי, שאין ממנו נפקותא הלכתית –

ספר יראים סימן רעד [דפוס ישן - קב]

משקיעת החמה פי שמתחלת ... להכנס למעלה, שמתחלת לעלות, כוכבים נכנסים מלמעלה, ומתחילין לירד, גמרה חמה עלייתה, שעברה עוביו של רקיע, גמרו כוכבים ירידתם, שעברו עוביו של רקיע, ונראים כולם. ובאותה עליית חמה וירידת כוכבים מהלך ה' מילין ... והא דאמרין בפ' במה מדליקין [ל"ה ב'] אמר ר"י אמר שמואל כוכב אחד יום שנים בין השמשות שלשה לילה ופירש ר' יוסי בר אבין בכוכבים בינונים הכי פירושו אם תראה כוכב אחד עדיין לא התחילו הכוכבים להכנס בעובי הרקיע לרדת ואל תחוש ואל תדאג בכוכב אחד שאתה רואה כי גם פעמים רבות בחצי היום כוכב אחד נראה, אבל אם תראה שנים – בין השמשות, ויש לחוש שנכנס שיעור ה' מילין, שכבר התחילו הכוכבים ליכנס בעובי הרקיע מבפנים ולרדת. שלשה לילה – אם תראה שלשה ודאי התחילו הכוכבים ליכנס ולרדת ולמשול בלילה ... ואין להקפיד על צאת הכוכבים שיש לנו שני פירושים, שכמה עברי יש בתלמוד שלשונם שוה

אם כך, מהו בין השמשות להלכה?

נראה לי עיקר דמשתשקע החמה הוא קודם שקיעת החמה

כלומר, להלכה יש לפסוק כגמרא במסכת שבת, לחשב $\frac{3}{4}$ מיל מהשקיעה. אלא שהחשבון הוא $\frac{3}{4}$ מיל קודם השקיעה, ולא לאחריה.

ב. שיטת הריף והרמב"ם

הריף והרמב"ם פסקו רק את הגמרא במסכת שבת, ולא את הגמרא במסכת פסחים. מקובל לבאר לשיטתם שפסקו שבין השמשות מתחיל בזמן שהשמש נראית לנו כשוקעת, ואורכת $\frac{3}{4}$ מיל, כמו שנפסק שם, דהיינו 13.5 דקות. וכך עולה מדברי הרמ"א –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן רסא סעיף א

ספק חשיכה, והוא בין השמשות, (והיינו כדי שיעור הלוך ג' רביעי מיל אחר שקיעת החמה, ושיעור מיל הוא שליש שעה פחות חלק ל') ... מעשרין את הדמאי וטומנין את החמין ומערבין עירובין חצירות (כלומר, מכיוון שזמן זה הוא ספק, התיירו בו איסורי דרבנן מסויימים)...

וכך פסק הגר"א –

ביאור הגר"א אורח חיים סימן רסא סעיף ב

בין השמשות מתחילת השקיעה תיכף עד הכסיף התחתון, והוא ג' רביעי מיל באופק בבל ובזמן תקופת ניסן ותשרי. ובהתחלת השקיעה – בין השמשות גמור. וכל מקום שהוזכר משתשקע החמה הוא בתחלת השקיעה ... אבל צאת הכוכבים דפסחים היינו כל הכוכבים שאין כל הכוכבים נראים עד שיהא לילה משיטהר האור לגמרי מחמת קטנות הכוכבים ... כן מה שנאמר שם 'משקיעת החמה עד צאת הכוכבים' היינו גם כן שיצאו כל הכוכבים, דכך הוא מדת עובי הרקיע, דקא מיירי בסוגיא דפסחים שם ... ולפי מה שכתבתי הכל ניחא. ולפי זה השיעור מן השקיעה עד הלילה אינו אלא ג' רביעי מיל. ואף שבמדינתנו יותר הוא כנ"ל, לפי שינוי האופקים ושינוי הזמן, והזמן של הדי' מילין ושל ג' רביעי מיל הכל על אופק שלהם בא"י ובבל, אבל כאן מארכת יותר וכן הזמן על הימים השונים בתקופת ניסן ותשרי שבהן הכל משתער

הגר"א מבאר שהחשבון בפסחים מגדיר את עובי הרקיע, ולא את זמני היום ההלכתיים. "צאת הכוכבים" המהכר שם הוא יציאתם של כל הכוכבים, ולא מתיימר להגדיר את זמני היום. זמני היום ההלכתיים לפי אופק בבל (וכן לפי אופק ארץ ישראל, בשונה מאופק רוב מדינות אירופה, הצפוניות יותר) מוגדרים במסכת שבת – 3/4 מיל אחרי השקיעה הנראית לעינינו.

ג. שיטת ר"ת ובעלי התוספות

בעלי התוספות הציגו שלכאורה יש סתירה בין הסוגיות, והציגו את תירוצו של ר"ת –

תוספות מסכת שבת דף לה עמוד א

תרי תילתי מיל - קשה דהכא משמע דמשקיעת החמה עד הלילה ליכא אלא תלתא רביעי מיל, ור' יהודה גופיה בפסחים בפרק מי שהיה טמא (דף צד. ושם) סבר דמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים ארבע מילין, וצאת הכוכבים לילה הוא כדאמרין בריש פ"ק דפסחים (דף ב. ושם) וכדמוכח קרא (נחמיה ד) ואנחנו עושים במלאכה וגוי דמיניה מפיק בפ"ב דמגילה (דף כ:) דמעלות השחר יממא הוא! ואומר ר"ת דהתם מיירי בתחילת שקיעה, והכא "משתשקע" – מסוף שקיעה, אחר שנכנסה חמה בעובי הרקיע

ר"ת ביאר שהשקיעה הנראית לעינינו היא רק שלב ראשוני מאוד של השקיעה. 3/4 מיל לאחר מכן מתחילים לצאת כוכבים, ואז מתחילה השקיעה המשמעותית, המאפשרת לכוכבים לצאת. שקיעה זו נגמרת 4 מילין אחרי תחילת השקיעה הראשונה, ורק אז מתחיל הלילה באופן ודאי.

כדבריו פסקו רבים מהראשונים (בעלי תוספות, רמב"ן ורשב"א), וכך משמע בשולחן ערוך –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן רסא סעיף ב

י"א שצריך להוסיף מחול על הקודש; וזמן תוספת זה הוא מתחלת השקיעה, שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות; והזמן הזה שהוא ג' מילין ורביעי (כלומר – ארבע מילין, פחות 3/4 מיל שבסוף, בהם חייבים לפרוש ממלאכה מספק), רצה לעשותו כולו תוספת, עושה. רצה לעשות ממנו מקצת, עושה; ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהיה ודאי יום מחול על הקודש. ושיעור זמן בין השמשות הוא ג' רביעי מיל שהם מהלך אלף ותי"ק אמות קודם הלילה

כלומר, כאשר השמש שוקעת מעינינו, מתחילה השקיעה. לאחר 3/4 מיל מגיעה זמן בין השמשות, ו-3/4 מיל מאוחר יותר הוא לילה ודאי.

כאמור, הגר"א כתב שהחשבון הזה מוכחש בחוש (בוודאי בארץ ישראל), מכמה ראיות שמביא שם –

ביאור הגר"א אורח חיים סימן רסא סעיף ב

באמת אינו כן, כמו שכתבתי לעיל והחוש מכחיש לכל רואה

ה'פסקי תשובות' סיכם את התפתחות המנהג בזה -

פסקי תשובות אורח חיים סימן רסא אות ה

על פי האופק בארץ ישראל ושכנותיה מתאים ביותר עת יציאת הכוכבים והלילה כפי שיטת הגאונים, וכמה שמצפינים למדינות הצפוניות (שבאירופא ובאמריקא) מתארך יותר זמן בין השמשות ומתאים יותר עת יציאת הכוכבים והלילה כפי שיטת רבינו תם.

ואכן לענין ארץ ישראל וסביבותיה כבר העיד בגדלו הרב החיד"א (בספרו ברכי יוסף ומחזיק ברכה ובקונט"א שלו בסימן זה) בשמו ובשם כמה מגדולי הדורות שקודמים לו, "דנהגו בכל הגלילות כסברת הגאונים, ומנהגן של ישראל תורה היא, ויש להם על מה שיסמוכו", וגם בדורות הבאים אחריו עד קרוב לזמננו היה פשוט מנהג זה גם בקרב קהילות האשכנזים שעלו עם השנים לארץ ישראל, ורק יחידי סגולה היו נוהגים לעצמם כדעת רבינו תם. וכן ברוב קהילות ישראל באירופה נהוג מקדמת דנא לחשב זמן צאת הכוכבים לפי ראיית ג' כוכבים בינונים רצופים בכל מדינה ומדינה לפי מקומה אפילו עדיין לא עבר זמן ד' מיל מהשקיעה....

וכיון שההכרעה אינה ברורה בזה, עם השנים נתפשט יותר ויותר בקרב קהילות קודש וחסידים ואנשי מעשה לחשוש לשיטת ר"ת לחומרא, וממתינים תמיד לענין זמן מוצאי שבת ויו"ט עד 72 דקות מהשקיעה ובתוספת כמה דקות לצורך תוספת שבת ויו"ט, בין בחו"ל ובין בארץ ישראל, ויש עוד מנהגי קהילות קודש אשר נוהגים כעין פשרה בין זמן דהגאונים לזמן דר"ת.

ומאידך, בעוד שמלפנים היו קהילות קודש שנהגו כרבינו תם גם לענין כניסת השבת, זה כמה דורות שאין כזאת בישראל, ובכל אתר ואתר, בין בארץ ישראל ובין בחוץ לארץ בכל המדינות, מקבלים את השבת ויו"ט לכל פרטיה ודקדוקיה לפני שקיעת החמה הנראית, וכשיטת הגאונים, ובתוספת שבת ויו"ט לפני כדן (כדלהלן אות ו'), ומי מישראל שידליק נר או יעשה שאר מלאכה לאחר השקיעה הראשונה יחשב למחלל שבת.

כלומר, המנהג שרווח בכל הדורות היה ללכת לפי שיטת הגר"א, להחשיב את העלמות השמש כזמן השקיעה בו מתחיל בין השמשות, הן לענין איסור מלאכה מוחלט בכניסת שבת, והן שלאחר $\frac{3}{4}$ מיל השבת יוצאת (כמובן שבפועל מוסיפים עוד זמן מדין תוספת שבת, כפי שלמדנו בשיעור). בארצות צפוניות יותר, בהן השמש שוקעת זמן רב יותר לפני החושך ויציאת הכוכבים, גם הלכו לפי ראות עיניהם – קיבלו שבת באופן מוחלט בזמן שקיעת השמש, ולא קראו קריאת שמע של ערבית או הוציאו שבת עד חשיכה ממש. עם השנים התקבל יותר להחמיר בצאת שבת זמן רב יותר, אך מוסכם על הפוסקים שמעיקר הדין שיטת הגר"א התקבלה להלכה.

❖ **בירור זמן הדלקת נרות לפי מנהג ירושלים**

ב"ח אורח חיים סימן רסא אות ב

ודאי המחמיר לעצמו בהכנסת שבת כדעת הרא"ם תבוא עליו ברכה וצריך לקבל עליו שבת מיד בסוף שעה כ"ב שהרי לדעתו התחלת בין השמשות הוה ב' שעות בקירוב קודם גמר צאת הכוכבים מלבד תוספת שבת דהוא בעשה מיתשבתו שבתכם'

החשבון של הב"ח מבוסס על שיטת ר"ת. לשיטתו יוצא כך – גמר צאת הכוכבים הוא כשעה ורבע אחר השקיעה שלנו. הב"ח אומר שראוי להדליק כשעתיים קודם לכן, כלומר – כ-40 דקות לפני השקיעה לשיטתנו. מכאן מנהג ירושלים להדליק נרות כ-40 דקות לפני השקיעה. הרב טיקוצ'ינסקי כתב שכך נהגו -

ספר ארץ ישראל סימן ה (שבת) סעיף א

מנהג עתיק בארץ ישראל להכריז, או לתקוע, להדלקת הנר ארבעים דקות קודם השקיעה. וכן נהוג עוד היום בירושלים ובעיירות העתיקות

על סמך זאת בלוחות של הרב טיקוצ'ינסקי שהתקבלו על עם ישראל נקבע זמן הדלקת נרות בירושלים 40 דקות לפני השקיעה. אך בהמשך דבריו הרב טיקוצ'ינסקי ציטט את המובא בכף החיים. נצטט את דברי כף החיים -

כף החיים חלק סימן רנ"ו ס"ק ה

ומנהגנו פה ירושלים עי"היק להכריז השמש בכל מבואות ישראל חצי שעה קודם שאין השמש נראית על הארץ ... להכין עצמם להדלקה ולהטמנת החמין, ואחר עשר דקים (דקות) ... חוזר ומכריז שידליקו

הרב עובדיה העיר על כך שאין התאמה בין המנהג המובא בכף החיים לבין המנהג שהרב טיקוצ'ינסקי התבסס עליו -

שו"ת יביע אומר חלק ה - אורח חיים סימן כא אות ג

אין יסוד למנהג: העתיק שמזכיר הר"י"מ טוקצינסקי הנ"ל. ואדרבה הכף החיים הוא עזר כנגדו שנוהגים להקדים רק בעשרים דקות

ולכן פסק הרב עובדיה למעשה -

שו"ת יביע אומר חלק ב - אורח חיים סימן כא אות טז

יש להעיר על מה שיש נוהגים להדליק הנרות בערב שבת ולקבל עליהם שבת שני שלישי שעה לפני השקיעה, שזו היא חומרא יתירה, ומצד ההלכה די לכל היותר לקבל שבת כשליש שעה לפני השקיעה. ובזה יוצאין ידי שיטת הר"א ממיץ ... הנה לא נעלם ממני דברי הב"ח והמג"א, שחסידיים ואנשי מעשה היו פורשים ב' שעות קודם הלילה (של ר"ת). וזה בערך כבי שלישי שעה קודם שקיעת החמה. מ"מ ודאי שאין להכריח כן לכל העם, שהרי אין זה אלא מצד תוספת. ומצד הדין יוצאים י"ח כל הפוסקים בשליש שעה קודם שקיעה ... ודי בתוספת כל שהוא לקיים מצות תוספת

❖ תפילת ערבית לפני השקיעה

חלקו התנאים אודות זמני מנחה וערבית –

ברכות פרק ד משנה א

תפלת המנחה עד הערב; רבי יהודה אומר עד פלג המנחה. תפלת הערב אין לה קבע

זמן תפילת ערבית מתחיל בכלות זמן מנחה. חלקו התנאים האם זמן מנחה מסתיים בערב, או בפלג המנחה, שעה ורבע זמניות קודם לכן.

בגמרא מסופר שתנאים שונים פסקו כשתי השיטות –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כז עמוד א

מדרב מצלי של שבת בערב שבת מבעוד יום - שמע מינה הלכה כרבי יהודה. אדרבה, מדרב הונא ורבנן לא הוה מצלו עד אורתא, שמע מינה אין הלכה כרבי יהודה! השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, דעבד כמר - עבד, ודעבד כמר - עבד.

רב היה מתפלל את תפילת ערבית של שבת בצהרי יום ששי, ורב הונא היה מקפיד להמתין עד הלילה. הגמרא מסיקה מכך שהבחירה כמי לנהוג נתונה בידי כל אדם.

האם המשמעות היא שכל אדם צריך לקבוע מנהג עקבי אחד לכל חייו, או שמדי יום יכול להחליט כמי לנהוג? שאלה זו נתונה במחלוקת בין הראשונים –

מרדכי מסכת ברכות פרק תפילת השחר רמז פט

והשתא דלא איתמר הלכתא לא כמר ולא כמר ... אהא סמכינן דלפעמים אנו מתפללין תפלת המנחה אחר פלג המנחה כרבנן, ולפעמים אנו מתפללין תפלת ערבית מיד אחר פלג המנחה כרבי יהודה דאמר מפלג המנחה ואילך לילה הוא

ראשוני אשכנז המצוטטים במרדכי פסקו שניתן לפעמים לנהוג כרבי יהודה ופעמים אחרות כחכמים. לעומת זאת -

חידושי הרשב"א מסכת ברכות דף כז עמוד א

כתב הגאון ז"ל דמאן דמקדים ומצלי מפלג המנחה ולמעלה תפלת הערב כר' יהודה תו לא מצי לצלויי מנחה אלא עד פלג המנחה כר"י דאם איתא לדר' יהודה ליתא לדרבנן ואי איתא לדרבנן ליתא לדר' יהודה, והלכך אי צלי תפלת המנחה עד הערב תו לא מצי לאקדומי ולצלויי תפלת הערב בפלג המנחה ולא יהא עושה פעם כר"י ופעם כרבנן, ומינה אן דנהיגינן לצלויי תפלת המנחה עד הערב תו לית לן לצלויי של ערב עד דיתפני יומא כרבנן, ורבי רב וכל הני דצלו של שבת בערב שבת כר"י סבירא להו ולא מאחרו תפלת המנחה לעולם מפלג המנחה ולעיל

הרשב"א בשם הגאונים פסק שיש לקבוע מנהג עקבי. אמנם הבחירה ביד כל אדם להחליט האם לנהוג כרבי יהודה או כחכמים, אך מנהגו צריך להיות אחד, ואין לשנות את המנהג מדי יום.

השולחן ערוך והרמ"א פסקו כגאונים, ולא כראשוני אשכנז -

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלת המנחה סימן רלג סעיף א

אסיקנא, דעבד כמר, עבד; ודעבד כמר, עבד; והוא שיעשה לעולם כחד מינייהו – שאם עושה כרבנן, ומתפלל מנחה עד הלילה – שוב אינו יכול להתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה; ואם עושה כרבי יהודה, ומתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה, צריך לזהר שלא יתפלל מנחה באותה שעה. ועכשיו שנהגו להתפלל תפלת מנחה עד הלילה – אין להתפלל תפילת ערבית קודם שקיעת החמה. ואם בדיעבד התפלל תפלת ערבית מפלג המנחה ולמעלה – יצא. ובשעת הדחק, יכול להתפלל תפלת ערבית מפלג המנחה ולמעלה. הגה: ולדין צמדינות אלו שנהגין להתפלל ערבית מפלג המנחה, אין לו להתפלל מנחה אחר כך: ודיעבד או בשעת הדחק, ילא אס מתפלל מנחה עד הלילה דהיינו עד לאת הכוכבים

מצד שני, בעניין ערבית של כניסת שבת נראה שהשולחן ערוך פסק אחרת –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן רסז סעיף ב

מקדימין להתפלל ערבית יותר מבימות החול, ובפלג המנחה יכול להדליק ולקבל שבת בתפלת ערבית ולאכול מיד בכדי להקדים את הכניסת השבת, השולחן ערוך כתב שניתן להתפלל ערבית מפלג המנחה. כך ביארו המג"א -

מגן אברהם סימן רסז ס"ק א

להמסקנא דאי בעי עביד כמר וכו' רשאי להקדים בע"ש אף על פי שבחול עושה כרבנן ... וני"ל לתת טוב טעם, דהא תפילת ערבית נתקנה כנגד איברים ופדרים שמתעכלין בלילה, ובשבת אסור ליתנן, דאמרינן 'ולא עולת חול בשבת' ... ועוד, דהמרדכי כתב דרשאי לעשות פעם כן ופעם כן, ואף דלא קי"ל הכי מ"מ בע"ש יש לסמוך עליו. מיהו בסוף מ"ק כתב דביום א' אין לעשות שני קולי דסתרי אהדדי ולכן צריך לזהר בע"ש להתפלל מנחה קודם פלג המנחה

המג"א כתב שבערב שבת ניתן לסמוך על המדכאי, והביא טעם נוסף – התפילות תוקנו כנגד הקרבנות. ההקפדה על תפילות ערבית בלילה היא כנגד האברים והפדרים של קרבנות אותו היום שהיו מקריבים על המזבח בלילה. אך בליל שבת לא היו מקריבים את האברים והפדרים של יום ששי, כך שבלייל שבת אין טעם להקפיד להתפלל ערבית דווקא בלילה. בסוף דבריו המג"א הזכיר שבדאי שיש להקפיד לסיים את תפילת מנחה לפני הפלג. תפילת מנחה אחרי פלג המנחה מקבלת את דעת חכמים, ואחר שהתפלל באותה שעה אין אפשרות להתפלל ערבית לפני הלילה.

שתי הערות משמעותיות בעניין –

1. לגבי קריאת שמע בתפילת ערבית מוקדמת -

מחלוקת רבי יהודה וחכמים עוסקת בדיני התפילה. הראשונים חלקו האם גם יוצאים ידי חובת קריאת שמע מבעוד יום –

תוספות מסכת ברכות דף ב עמוד א

פירש רש"י – ואנן היכי קרינן מבעוד יום, ואין אנו ממתניין לצאת הכוכבים? על כן פירש רש"י שקריאת שמע שעל המטה עיקר, והוא לאחר צאת הכוכבים ...

תימא לפירושו, והלא אין העולם רגילין לקרות סמוך לשכיבה אלא פרשה ראשונה (לקמן דף ס:) ואם כן שלש פרשיות היה לו לקרות? ... לכן פירש ר"ת דאדרבה קריאת שמע של בית הכנסת עיקר. ואם תאמר היאך אנו קורין כל כך מבעוד יום. ויש לומר דקיימא לן כרבי יהודה דאמר בפרק תפלת השחר (דף כו.) דזמן תפלת מנחה עד פלג המנחה דהיינו אחד עשר שעות פחות רביע ומיד כשיכלה זמן המנחה מתחיל זמן ערבית

לפי רש"י, מי שמתפלל ערבית מבעוד יום צריך לקרוא קריאת שמע אחרי צאת הכוכבים. הוא ממשיך ומסביר שהדרך הנפוצה לעשות זאת הוא בקריאת שמע שעל המיטה. ר"ת הצביע על כך שלא נהוג לקרוא את כל שלושת הפרשיות בקריאת שמע שעל המיטה, ובוודאי שלא בכוונה לצאת ידי חובת קריאת שמע של ערבית. לכן ר"ת ביאר שהנוהג כרבי יהודה ומתפלל ערבית לפני השקיעה, יוצא ידי חובת קריאת שמע בקריאת שמע שקרא בתפילה זו.

השולחן ערוך פסק שיש לחשוש לשיטת רש"י –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות ק"ש ותפלה של ערבית סימן רלה סעיף א

זמן קריאת שמע בלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים ... ואם הצבור מקדימים לקרות ק"ש מבעוד יום, יקרא עמהם קריאת שמע וברכותיה ויתפלל עמהם, וכשיגיע זמן, קורא קריאת שמע בלא ברכות

ילקוט יוסף שבת א סימן רסז - דיני התפלה בערב שבת סעיף ז

כשמתפללים ערבית קודם צאת הכוכבים, צריך הרב או הגבאי להכריז אחר התפלה, ולהזכיר לצבור לחזור ולקרוא קריאת שמע אחר צאת הכוכבים

2. האפשרות לנתק בין קבלת שבת לבין ערבית

בשיעור הודגשו שתי המשמעויות ההלכתיות של פלג המנחה בקבלת שבת. המגן אברהם הציע פתרון יצירתי לצאת מהמחלוקת שהזכרו לעיל -

מגן אברהם על שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן רעא ס"ק ה

אם רוצה לקבל שבת מבע"י ולקדש ולאכול ולהתפלל ערבית בלילה רשאי

ניתן לקבל את השבת אחרי פלג המנחה (אחרי שהתפלל מנחה, כפי שהתבאר בשיעור), לקדש ולאכול מבעוד יום, ולהתפלל ערבית לאחר מכן. בדרך זו נמנעים מחוסר העקביות של הפסיקה כרבי יהודה או חכמים, וקוראים קריאת שמע תוך כדי ערבית (כך נמנע החשש שישכח לחזור ולקרוא קריאת שמע בזמנה, וכן סומך גאולה לתפילה).

❖ **אם המנהג הוא לא לפרוש ממלאכה עד ערבית**

דרכי משה הקצר אורח חיים סימן רסא אות ב

במדינות אלו אין נוהגין לומר מזמור בכניסת השבת, לכן עניית ברכו הוי קבלת השבת

הרמ"א כתב שבמקומות שלא אומרים "מזמור שיר ליום השבת", קבלת השבת נעשית על ידי תחילת ערבית, במענה על "ברכו". משמע מדבריו שבמקום שאומרים "מזמור שיר", קריאת מזמור זה הוא קבלת שבת. המג"א כתב שלא בהכרח נהוג כך –

מגן אברהם סימן רסא ס"ק יג

ענה נהגין לומר מזמור שיר וכו', ואפילו הכי אין מקבלין שבת ועושין כל מלאכות עד ברכו, דמעיקרא הכי קבלו עליהו

מבואר בדברי המג"א שאין הכרח לקבל שבת ב"מזמור שיר", אלא תלוי במנהג.
הפרי מגדים העיר על דבריו שעתה נהוג לקבל שבת ב"מזמור שיר" –

פרי מגדים אורח חיים אשל אברהם סימן רסא ס"ק יג

והמנהג עתה, מיד שאומר מזמור שיר קבלו שבת עליהו הצבור, ואסורין בכל המלאכות אף על פי שעדיין יום גדול הוא

אם כך, השלב בתפילה בו מקבלים שבת תלוי במנהג, ובימינו המנהג הוא ש"מזמור שיר ליום השבת" הוא קבלת השבת.